

Harmonieuze ongelijkheid als schone schijn

Marjolein Morée

Inleiding

Machtsverhoudingen tussen de seksen en (het streven naar) autonomie van vrouwen zijn onderwerpen die momenteel veel aandacht krijgen binnen vrouwenstudies, zowel waar het theoretische aspecten als empirisch onderzoek betreft (zie onder andere Meyer 1984, Komter 1985, Schrijvers 1985).

In dit licht bekeken lijkt het perspectief van Nederlandse figuratiesociologen veel te bieden te hebben. Hier wordt immers een kader geboden, waarbinnen verreikende theoretische uitspraken worden gedaan over veranderingen in vrouw-manverhoudingen en met name over groeiende verlangens van vrouwen naar meer zelfbeschikking (Kapteyn 1980, Van Stolk en Wouters 1983, Van Stolk 1984).

Bovendien hebben figuratiesociologen uitdrukkelijk de pretentie ontwikkelingen in de persoonlijkheidsstructuur en levenshouding van individuen te relateren aan maatschappelijke ontwikkelingen. Deze zienswijze is vooral interessant omdat bij machts-onderzoek binnen vrouwenstudies tot nog toe de historische dimensie, veranderingsprocessen op de langere termijn, een minder zwaar accent kreeg.

Voor mijn - in de beginfase verkerend - onderzoek naar opvattingen rond het buitenshuis werken van twee naoorlogse generaties vrouwen met opgroeiende kinderen bood het werk van Van Stolk en Wouters een aangrijpingspunt. Hun studie 'Vrouwen in tweestrijd' (1983) bestrijkt dezelfde tijdsperiode als mijn onderzoek, ofschoon hun redeneringen hoofdzakelijk gebaseerd zijn op een zeer contem-

porain onderzoek naar opvattingen en gedrag van mishandelde vrouwen in een opvanghuis.

Hun boek bevat twee elementen die voor mijn onderzoek van belang zijn:

1. De stelling dat 'harmonieuze ongelijkheid' tot eind jaren zestig een ideaal was dat gelijkelijk door vrouwen en mannen onderschreven werd;
2. Het drie-generatie-model, volgens welk veranderingen in de mate waarin vrouwen een meer gelijke verhouding met mannen nastreven, zouden verlopen. Van Stolk en Wouters beschrijven een dergelijke ontwikkeling meer impliciet. Norbert Elias, die naar ik aanneem met instemming van de auteurs de inleiding schreef, vertaalde hun bevindingen echter in dit model.

Op hun verklaring voor het toegenomen verlangen naar zelfbeschikking van vrouwen zal ik hier niet nader ingaan. Bervoets (1985: p. 125) heeft er al voldoende op gewezen dat Van Stolk en Wouters de door hen veronderstelde radikale verandering in de machtsverhouding tussen de seksen te veel interpreteren als een weerspiegeling van ontwikkelingen op het sociaal-economisch vlak.

In het volgende betoog wil ik laten zien dat het bestaan van een weinig omstreden 'figuratie-ideaal' van harmonieuze ongelijkheid discutabel is.

Reserves ten aanzien van de beweringen van Van Stolk en Wouters zijn onder andere ingegeven door onderzoeksresultaten van Komter's studie naar macht in hedendaagse huwelijksrelaties. Zij heeft overtuigend aangetoond dat op het eerste gezicht aangetroffen harmonie dikwijls schijn is. Evenzo lijkt mij berusting van vrouwen in de jaren vijftig en zestig in de hoofdverantwoordelijkheid voor gezin en huishouden en de daarmee in direct verband staande marginale positie op de arbeidsmarkt niet automatisch de instemming te impliceren die het begrip 'figuratie-ideaal van harmonieuze ongelijkheid' suggereert.

Ook het drie-generatie-model zal ik van vraagtekens voorzien. Ik ga daarbij niet in op vermeende veranderingen in de machtsverhouding tussen de seksen,

als wel op idealen en mogelijkheden tot zelfbeschikking van vrouwen, dat wil zeggen tot hun perceptie daarvan. De voorbeelden die ik geef zijn bepaald tot de volgende levensgebieden: verdeling van werk buitenshuis en binnenshuis, huwelijk, moederschap en vrije tijd.

Om te beginnen zal ik een korte weergave geven van de opzet van mijn eigen onderzoek en van de studie van Van Stolk en Wouters. Vervolgens ga ik over tot de bespreking van de twee voor mij relevante stellingen, waarna ik afsluit met enkele conclusies.

1.1 Buitenshuis werkende moeders: twee naoorlogse generaties

Mijn onderzoek gaat over vrouwen die buitenshuis werkten terwijl zij opgroeiende kinderen (onder de twaalf jaar) hadden in de jaren vijftig en zestig, en over vrouwen die in dezelfde situatie verkeerden in de jaren zeventig. Hun beleving, motieven en opvattingen met betrekking tot het werk buitenshuis en binnenshuis confronteer ik met in de twee perioden dominante opvattingen over deze, ook nu nog niet geheel onomstreden vorm van vrouwenarbeid.

'Dominante opvattingen' leiden uiteraard niet een eigen leven buiten deze groep vrouwen om. In veel gevallen hebben de vrouwen ze zodanig geïnternaliseerd dat ze tot alledaags gedachtengoed en daarmee tot vanzelfsprekendheden zijn geworden. Verzet tegen vanzelfsprekendheden lijkt ondenkbaar zodat het er alle schijn van heeft dat er eensgezindheid bestaat tussen vrouwen en mannen over de wijze waarop zij hun gedeelde leven inrichten (vgl. Gramsci zoals geïnterpreteerd door Komter 1985: pp.44 e.v.).

Ik tracht na te gaan in hoeverre de dominante moraal ten aanzien van buitenshuis werkende moeders de houding van deze groep vrouwen bepaalt. Dit komt naar mijn idee vooral tot uitdrukking in de *rechten en plichten* die vrouwen zichzelf toekennen in hun hoedanigheid van echtgenote, moeder, huisvrouw en werkneemster. Dit in navolging van Schuyt (1983) die erop wijst dat zowel op objectief als op subjectief niveau plichten voor minder machtigen

nauwer omschreven zijn, terwijl rechten veel onbestemder zijn. Voor de meer-machtige groepen zou het omgekeerde gelden. Waar Schuyt in de eerste plaats doelt op wettelijke rechten en plichten, zou ik in het geval van de machtsverhouding tussen de seksen ongeschreven rechten en plichten een zwaarder gewicht willen toekennen.

Ten behoeve van dit onderzoek heb ik samen met studentes een vooronderzoek gedaan waarbij vijftien vrouwen per generatie geïnterviewd zijn (1). Tevens is voor de jaren vijftig en zestig reeds een deel van het literatuur- en bronnenonderzoek verricht. Na een oproep in enkele regionale bladen en een vakbondsblad hebben driehonderd vrouwen een ingevulde korte enquête teruggestuurd. In de enquête hadden wij een laatste open vraag toegevoegd, waarop veel vrouwen uitgebreide brieven hebben gestuurd met een beschrijving van hun ervaringen destijds als buitenshuis (en binnenshuis) werkende vrouw en moeder. Ook dit deel van het onderzoek is nog 'werk in uitvoering' en ik pretendeer met dit artikel dan ook eerder vragen op te werpen dan definitieve antwoorden te geven.

1.2 Het betoog van Van Stolk en Wouters

Van Stolk en Wouters stellen dat machtsongelijkheid tussen de seksen in de naoorlogse jaren door zowel vrouwen als mannen als veilig, structurerend idee in hun bestaan werd aanvaard. Deze gedachte kwam tot uitdrukking in een figuratie-ideaal van harmonieuze ongelijkheid. Vanaf eind jaren zestig, begin jaren zeventig zouden vrouwen - en schoorvoetend in hun kielzog ook enkele mannen - deze ongelijkheid als onaanvaardbaar zijn gaan beschouwen.

Het groeiend zelfbewustzijn en daarmee gepaard gaande hogere eisen en verwachtingen van vrouwen ten aanzien van hun mannelijke partners zouden zijn versterkt door hun vertrouwen in voorzieningen van de verzorgingsstaat op het terrein van de sociale zekerheid. Met name de bijstand biedt een (inkomens-)alternatief, waarmee de mannelijke kostwinner van zijn troon gestoten is.

De groei naar innerlijke zekerheid van vrouwen verloopt volgens Elias, die een instemmend voorwoord schreef, volgens een drie-generatie-model. De eerste generatie heeft de mannelijke superioriteit en de complementaire vrouwelijke ondergeschiktheid nog zo geïnternaliseerd, dat naoorlogse veranderingen in de positie van vrouwen (welke wordt hier niet gezegd) met een door mannen gedomineerd zelfbeeld conflicteren.

De tweede generatie zou al minder worstelen met deze 'tweestrijd'. De daadwerkelijke strijd om een gelijkere machtsverhouding is daarmee echter nog niet beslecht. De uitkomst zou afhankelijk zijn van een juiste partnerkeuze. Pas een derde (wellicht toekomstige) generatie zou zo'n sterk onafhankelijkheidsstreven hebben opgebouwd dat zij alleen partners accepteren, die hun een kans geven op gelijkheid. Hiermee zou de machtsbalans in het voordeel van vrouwen verschuiven.

2. Het figuratie-ideaal van harmonieuze ongelijkheid

Bij nadere bestudering blijkt het figuratie-ideaal, zoals geschetst door Van Stolk en Wouters, uit twee samenhangende componenten te bestaan:

a. *Een ideologische component.* Deze krijgt in het betoog de meeste nadruk. Vrouwen, met name de oudere vrouwen in hun onderzoek, zouden ernaar verlangen op te zien tegen hun echtgenoot. Zij betonen zich over het geheel genomen inschikkelijk tegenover hem en ontlenen aan die dienstbaarheid ten opzichte van hun man hun waarde. Tenminste, als in ruil daarvoor de gewenste veiligheid op het materiële en emotionele vlak geboden wordt. Aan mannen valt de taak toe het in hen gestelde vertrouwen niet te beschamen.

Van Stolk en Wouters ondersteunen deze omschrijving met interviewfragmenten waarvan de teneur is dat vrouwen weliswaar een aardige man, maar nooit een 'doetje' in de plaats wensen van hun huidige 'brute' echtgenoot. Een tweede ondersteuning bieden teksten uit huwelijksboeken.

b. *Een materiële neerslag van die ideologie*, die zich manifesteert in een bepaalde, vrij onwrikbare arbeidsverdeling tussen de echtelieden. Dit element komt slechts zijdelings aan de orde en dan niet via de interviews maar via de huwelijksboeken die de auteurs over dit onderwerp citeren (Van Stolk en Wouters 1983: p. 155). Het kostwinnen van mannen en koesteren van vrouwen wordt in deze boeken gekoppeld aan natuurlijke verschillen in aanleg die een rechtvaardiging vormen voor de ongelijke verhouding tussen beide partners. Alleen het kostwinnen van mannen keert later als thema terug in die passages waar de staat als plaatsvervanger voor de broodwinner van vlees en bloed ten tonele wordt gevoerd.

Ik zal achtereenvolgens op beide componenten nader ingaan en de veronderstellingen van Van Stolk en Wouters vergelijken met bevindingen uit ander en eigen onderzoek.

Het ideaal van inschikkelijkheid - want dat impliceert het als we het alleen op vrouwen betrekken - zou volgens de auteurs tot uitdrukking komen in wensen van vrouwen ten aanzien van huwelijk en huwelijkspartner zoals boven beschreven. Zij stellen dat met name bij de oudere generatie (en daartoe behoren ook de vrouwen uit de eerste periode in mijn onderzoek) een sociale continuïteit vaststond, waaruit een biografische continuïteit volgde: verloven, trouwen, kinderen krijgen en opvoeden, samen oud worden. Vrouwen zouden op ondubbelzinnige wijze met dit ideaal instemmen en een man wensen die vorm geeft aan het ideaalbeeld van de stoere echtgenoot.

Ten dele wordt deze veronderstelling bevestigd, zeker in de studie van M. Grunell naar vrouwen die in de jaren vijftig hun voornaamste bezigheden thuis hadden. De rotsvaste overtuiging van een informante is daar het toonbeeld van: "Ja, die witte jurk, daar moest je allemaal een keer in geparadeerd hebben". Dit gold evenzeer voor de vrouwen uit mijn onderzoek.

De verwachtingen ten aanzien van het voorgenomen huwelijk en daarmee van hun huwelijkspartner ver-

schilden echter enkele nuances van de ideeën van Van Stolk en Wouters daaromtrent. Deze verwachtingen laten zich eerder onder de noemer van een saamhorigheidsideaal vatten dan dat zij van een vrijwillige erkenning van ondergeschiktheid getuigen. Vrouwen uit de onderzoeken van Grunell en van mijzelf meldden alles samen te willen doen. Ze zochten veiligheid (een aspect dat Van Stolk en Wouters ook noemen), maar meer nog wederzijdse steun en waardering.

Ambivalent waren ze als het om gedachten over concrete taakverdeling ging. Vrouwen uit mijn onderzoek gaven op sommige momenten in het interview aan dat zij wel wisten dat de verzorging van kinderen als puntje bij paaltje kwam op hun schouders zou neerkomen. Op andere momenten benadrukten zij echter de teleurstelling over het geringe aandeel van hun man, iets dat zij kennelijk toch heimelijk verwacht hadden. Dat deze verwachting in de meeste gevallen irreëel bleek en de echtgenoot in de praktijk zelden bereid gevonden werd de helpende hand toe te steken doet aan het ideaalbeeld zelf niets af.

Van Stolk en Wouters hebben mijns inziens te weinig doorgedacht op een belangrijk punt: er werd in die tijd weinig nagedacht en gesproken over de verdere invulling van het samenleven door de aanstaande echtelieden. Uit het gebrek aan discussie leiden zij te snel instemming van vrouwen met hun onderschikking aan mannen af. Ik zou echter willen benadrukken dat zwiigen niet altijd toestemmen betekent.

Dit stilzwiigen is kenmerkend voor het hele vrouwenbestaan in die tijd: voor de beslissende fasen in de jeugdtijd, de gevolgde opleiding, de toekomstperspectieven als jong meisje. Grunell maakte al gewag van deze 'sprakeloosheid'. Ook in mijn interviews is het opvallend hoe vaak informanten zeggen: "Ik denk dat ik (...) gevonden heb, ik denk dat zij (de ouders) dat vonden (...)". Ook met vriendinnen en zelfs met hun man werd weinig van wat tegenwoordig uitvoerige bespreking veronderstelt, gedeeld. Dit gold voor de arbeidsverdeling en zelfs voor een punt dat zeker in die tijd onmis-

kenbaar twee personen vereiste: het krijgen van kinderen.

Of er kinderen kwamen werd maar door weinigen een onderwerp van gesprek genoemd. Echtparen leken het daar stilziggend over eens te zijn. Als vrouwen echter minder voor kinderen voelden of er twijfelachtig tegenover stonden, hielden zij die gedachten meestal voor zich. Maatschappelijke druk of sterk verinnerlijkte voorstellingen maakten dat kinderen onverbrekkelijk met het huwelijk verbonden leken. Een katholieke vrouw in mijn onderzoek vertelde dat zij, toen ze nog geen dertig was en al drie kinderen had, er over dacht ermee te stoppen. Uiteindelijk besloot ze dit niet te doen omdat "(...) ik dacht je bent toch eigenlijk te jong om geen kinderen meer te hebben, je maakt je er ook wel gemakkelijk af (...). Het standpunt dat via boeken, tijdschriften en via de preekstoel naar je toekwam was toch wel het meer-kinder gezin. Vrienden hadden ook vier, vijf kinderen".

Daarnaast was het krijgen van kinderen, zonder enige zeggenschap over hun aantal, in veel gevallen onvermijdelijk door een gebrek aan kennis over voorbehoedsmiddelen of een verbod op het gebruik ervan van kerkelijke zijde.

De onontkoombaarheid van huwelijk en kinderen stond vast, maar een onverdeeld begerenswaardig perspectief bleek dit voor een aantal vrouwen uit mijn onderzoek niet altijd. Het meest uitgesproken was daarin een directiesecretaresse. Zij antwoordde op de vraag naar haar toekomstideeën als jong meisje op een wijze die ook te denken geeft over het uitblijven van een wat concretere toekomstplanning, dat voor veel vrouwen uit die generatie zo typerend is: "Geen ideeën. Ik ben zo conservatief opgevoed. Ik dacht dat wordt trouwen geblazen en thuis zitten".

Dit gebrek aan enthousiasme, ook voor het moederschap werd, naar later bleek, ingegeven door haar vrees dat haar eigen ontwikkeling in haar werk en de plichten die huwelijk en moederschap met zich meebrachten onverenigbaar waren: "Ik vond kinderen voor een ander erg leuk, maar voor mezelf niet hoor.

Ik verlangde helemaal niet naar kinderen. Ik verlangde alleen maar naar kantoor. Ik had willen werken(...); als je ze eenmaal had moest je er mee verder". Dat deze vrouw ondanks haar tegenzin volop kinderen kreeg, was te wijten aan haar man's katholieke achtergrond, die overleg over dit onderwerp onmogelijk maakte.

Natuurlijk zijn de scherpe bewoordingen, waarin vrouwen als zij zich uitlieten over hun moederschap van toen ten dele ingegeven door hun besef van hedendaagse keuzemogelijkheden. Ik heb me er in de interviews dan ook bewust op toegelegd na te gaan in hoeverre er ook toen al sprake was van onvrede. Daartoe vroeg ik de vrouwen naar concrete aanwijzingen voor het bestaan van hun weerstand destijds. Een van deze moeders tegen wil en dank vertelde toen bijvoorbeeld dat zij eind jaren vijftig een zeer sober geboortekaartje verstuurde met slechts de vermelding 'geboren is...'. Ze koos doelbewust voor het weglaten van de gebruikelijke toevoeging van 'tot onze vreugde', die ze in haar geval hypocriet vond.

Ten aanzien van het tweede facet, de arbeidsverdeling, lijken vrouwen destijds op het eerste gezicht alles gedaan te hebben om het door Van Stolk en Wouters opgeroepen beeld te bevestigen. De meeste vrouwen die trouwden en kinderen kregen in de jaren vijftig en zestig gaven hun beroep op. Dit gebeurde ofwel direct bij het huwelijk of bij de geboorte van het eerste kind dat bij 70% van de vrouwen binnen twee jaar na het huwelijk geboren werd. Volgens de officiële statistieken, gebaseerd op de volkstellingen, werkte slechts 7% van de gehuwde vrouwen buitenshuis, van wie 35% met kinderen. De anderen zouden zich full-time aan het huisvrouw- en moederschap hebben gewijd.

Achter dit uit de literatuur bekende beeld (zie bijvoorbeeld In 't Veld-Langeveld 1969, Blok 1978, Van Rijswijk-Clerkx 1981) gaat echter meer schuil. Vanaf 1955 tot ver in de jaren zestig was 'de werkende gehuwde vrouw' bij voortdurende onderwerp van hevig debat. De intensiteit waarmee de verschillende partijen - en zeker degenen die arbeid buitenshuis van vrouwen afwezen - betoogden, duidt

erop dat er zeker een latente wens tot buitenshuis werken onder deze groep vrouwen bestond (zie bijvoorbeeld Goedhart 1957, Buitendijk-Mulder 1962 en 1966, Knook 1966, Grunell 1985).

Allereerst is er alle aanleiding aan te nemen dat zeker sinds 1960 (maar ook daarvoor al) beroepsarbeid onder gehuwde vrouwen meer voorkwam dan de statistieken tonen. Volgens fiscale gegevens uit die tijd, waarin ook banen van minder dan 15 uur werden opgenomen, werkte niet 7% maar 18% van de gehuwde vrouwen, van wie de helft kinderen had (Van Almelo 1962: p. 1328). Daarbij moet nog in aanmerking genomen worden dat vrouwen die in huishoudelijke diensten werkten in deze gegevens (netzomin als in de volkstelling) niet waren opgenomen. Volgens gegevens uit 1965 waren juist in die sector 30% van de buitenshuis werkende gehuwde vrouwen werkzaam (Hilte 1965: p. 1328). Veel van hen waren vrouwen die uit noodzaak werkten. Zelfs als je deze relativering op basis van kwantitatieve gegevens voor kennisgeving aanneemt zijn er meer redenen om de blik niet uitsluitend op de direct waarneembare aspecten van de arbeidsverdeling (binnenshuis en buitenshuis) tussen vrouwen en mannen te richten en niet alles af te lezen aan de mate waarin vrouwen thuis bleven, dan wel ook buitenshuis aan het werk togen. Grunell heeft er op gewezen dat de vrijwilligheid waarmee vrouwen in die tijd bij het huwelijk ophielden met werken dubbelzinnig was (Grunell: p. 21). De maatschappelijke afkeuring waarmee ze te maken kregen als ze door zouden werken hield menigeeen in het gareel.

Bovendien had de dominante ideologie, volgens welke de plaats van gehuwde vrouwen thuis was, een materiële uitdrukking in tot 1957 officieel geldende ontslagbepalingen en tot 1971 geldende fiscale benadeling van 'dubbele inkomens'. Ook na 1957 konden vrouwen trouwens nog naar willekeur ontslagen worden als ze niet strikt nodig waren, zoals veelvuldig blijkt in mijn onderzoek. Of ze mochten nog een jaar blijven van werkgevers die veronderstelden dat dan het eerste kind zich wel zou aandienen.

Het stoppen met werk bij het huwelijk zegt dus

niet altijd iets over de wens van vrouwen maar duidt ook op concrete belemmeringen. Ook veel vrouwen in mijn onderzoek beschouwden hun ontslag als ongewenst, maar zagen het als onbetwistbaar. Dat was het meestal ook. In het ene geval was het de werkgever die er een stokje voorstak. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij een respondente die erg graag wilde werken na haar huwelijk en ook genoeg wilde nemen met werk op lager niveau dan ze gewend was. Ze solliciteerde als verkoopster bij een groot warenhuis en legde aan de werkgever uit dat ze thuis weinig te doen had omdat ze geen kinderen had: "(...) maar hij zegt, o nee mevrouw en hij pakte zo dat vel (het sollicitatieformulier) en verscheurde het voor mijn ogen". Ze gaf niet op maar kreeg weer nul op het rekest: "Dezelfde ervaring had ik bij een bakkerij en nog een paar keer. Op een gegeven moment ben ik maar opgehouden met solliciteren. Ik wist dat niet vantevoren dat getrouwde vrouwen geen kans maakten. Ik werd er zo triestig van".

In andere gevallen waren het de echtgenoten die openlijk het buitenshuis werken van hun vrouw tegengingen. De zware belastingheffing bood een goed argument. Andere mannen namen hun toevlucht tot meer slinkse methoden om hun echtgenote van hun lust tot werken af te helpen. Dit laatste kwam scherp tot uitdrukking in het geval van een pottenbakster die haar werk weer wilde opvatten toen haar kinderen naar school gingen. Allereerst kwam haar werkgever bij hen thuis, waar hij samen met haar echtgenoot besliste hoeveel ze mocht verdienen. Dit was om "mijn man niet het schaamrood naar de kaken te jagen". Nadat ze ruim een jaar gewerkt had, begon haar echtgenoot haar telkens op te bellen als ze op haar werk zat met de mededeling dat hij zojuist was thuisgekomen met hoofdpijn. Hij verzocht haar dan dringend om naar huis te komen. Al snel begreep ze de boodschap en stopte met het werk buitenshuis.

De aantasting van het kostwinnerschap wordt ook in veel van de opgestuurde brieven genoemd als door de mannen of de naaste familie aangevoerd bezwaar tegen het buitenshuis werken van de vrouw. En dan te bedenken dat in mijn onderzoek vrijwel uitslui-

tend de stemmen doorklinken van vrouwen die ondanks tegenwerking hun zin hebben doorgezet, dan wel uit pure noodzaak buitenshuis werkten.

Opmerkelijk is ook hoeveel vrouwen allerlei sluipwegen buiten de georganiseerde arbeidsmarkt bewandelden om toch maar, wat zij noemden, 'bezigheden' te vinden in geval van onvrijwillig ontslag. Zij namen kostgangers, verrichtten thuiswerk, werkten bij een uitzendbureau, werden freelance enquêtrice, schoonheidsspecialiste of brachten pakjes rond. Kortom zij namen de informele sector te baat.

In dit verband komt mij het gezegde 'het bloed kruipt waar het niet gaan kan' in gedachte. Dikwijls is er sprake van schijnbare aanpassing en soms van vergaand destructief verzet zoals dat van een telefoniste die alles deed om maar aan het werk te kunnen blijven: "Op een dag heb ik tegen m'n baas gezegd dat ik naar de advocaat moest, maar ik ging in werkelijkheid trouwen. Ik kwam 's middags gewoon weer op kantoor, niemand wist dat ik getrouwd was. Toen heb ik tot zeven maanden ingepend gezeten in een corset. M'n collega's maakten er wel eens opmerkingen over, zo van jij krijgt een aardig buikje. En dan zei ik ja dat komt van al dat zitten hier op kantoor. Maar na zeven maanden kon ik het natuurlijk niet meer verborgen houden, want dat kind moest toch ademen. Toen heb ik met tranen afscheid genomen van kantoor".

Zeker, het merendeel van de gehuwde vrouwen in de jaren vijftig en zestig legde zich er uiteindelijk bij neer om hun werk, zeker zolang de kinderen klein waren, neer te leggen. Voor de vrouwen die veel waarde hechtten aan de opvoeding van hun kinderen en er ook groot genoeg in schepten zoveel mogelijk van hen mee te maken, viel dit niet zo zwaar, hoewel ook zij vaak na enige tijd weer de draad wilden oppakken. Moeilijker was het voor de vrouwen die om wat voor reden dan ook bleven hechten aan hun beroep. Zij beantwoordden een kortere of langere tijd aan het beeld van de ideale taakverdeling. Hun gevoelens ten aanzien van de werkonderbreking drukten echter lang niet zozeer de instemming uit die het begrip 'figuratie-ideaal

van harmonieuze ongelijkheid! suggereert maar eerder toenemende, zij het onuitgesproken onvrede.

Zowel in onderzoek uit de jaren vijftig en zestig zelf als in de retrospectieve verhalen van de geïnterviewden uit de studies van Grunell en dat van mijzelf, klinkt de afkeer van huishoudelijke arbeid door (Schellekens-Ligthart 1962: p. 52). De vrouwen in mijn onderzoek vertelden dat ze node-loos gingen boenen, 'pluisjes rapen' en kasten vol kinderkleren naaiden. Of onvrede baande zich woordeloos een weg zoals bij een vrouw die tegen haar zin een werkonderbreking van 12 jaar had: "Ik vond het verschrikkelijk om een hele dag thuis te zijn en dat was ik dan ook niet vaak. Ik liep hele dagen door de stad te dolen. Dan kocht ik niks, maar ik hield het gewoon niet uit tussen die vier muren. De kinderen liet ik over aan mijn vader en grootmoeder, waar ik toen in huis woonde. Die vonden het prachtig dus dat was het punt niet. Voor een man is het niet leuk natuurlijk als hij van zijn werk komt en zijn vrouw is in de stad en zijn kinderen lopen te jammeren. Dan kwam hij thuis en dan zei hij 'ze is zeker weer de hort op'. Ik had die vrijheid nodig, niet om hem te misbruiken, maar omdat het niks voor mij was, dat huishouden en die kinderen".

In één opzicht lijkt de stelling van Van Stolk en Wouters ten aanzien van harmonieuze ongelijkheid zeer steekhoudend. Geen enkel onderzoek uit de jaren vijftig en zestig, noch het hedendaagse onderzoek van Grunell, geeft aanleiding te denken dat de traditionele taakverdeling binnenshuis voor het eind van de jaren zestig systematisch ter discussie stond. Ook in mijn onderzoek, waarin vrouwen soms zelfs zwaar belast waren met werk buitenshuis, zijn een gedeeld huishouden en ouderschap slechts incidenteel inzet van strijd geweest. Met een dergelijke constatering kan volstaan worden, zeker wanneer dit fenomeen voorzien wordt van het etiket harmonieuze ongelijkheid. Ik vind het echter interessanter om na te gaan hoe het mogelijk was dat vrouwen al deze taken en vooral verantwoordelijkheden 'als vanzelf' op zich namen. Dit ondanks het feit dat ze wel opkwamen voor het recht om

buitenshuis te werken.

Op deze vraag kan ik zeker nog geen uitgebreid antwoord formuleren aangezien het één van de kernvragen van mijn onderzoek betreft. Wel heb ik al voorbeelden gevonden van mechanismen die de inschikkelijkheid van vrouwen waarborgden. Vrouwen die niet in de eerste plaats uit noodzaak werkten, moesten zich destijds in allerlei bochten wringen om dit voor zichzelf en voor de buitenwereld te rechtvaardigen. Dit werd kernachtig verwoord door een wetenschappelijk medewerkster die zelf in de fase dat ze kleine kinderen had een niet onaanzienlijke carrière maakte: "Het speelde ook dat het werk de hobby was. Je trouwde, je had plichten tegenover man en kinderen en wat je daarbij wou doen was jouw zaak. De vier kinderen gingen toch voor en manlief ook. En dat werk was dan hobby met als gevolg dat men het idee had: jij hebt geen vrijetijdsbesteding meer nodig, jij hebt je hobby, dat doe je toch voor je lol? Ik denk dat ik het zelf ook op die manier invulde. Het was al zo ongewoon dat ik bleef werken, dat dat alleen maar haalbaar was als je daar niet een al te grote prioriteit aan gaf".

Het bovenstaande lijkt een invulling van Schuyt's ideeën over de toekenning van rechten en plichten. De medewerkster duidt er ook verderop in het interview op hoe nauw omschreven de plichten van moeders toen waren. Rechten daarentegen zoals de kans op vrijetijdsbesteding, hulp bij huishouding en kinderopvoeding waren onbestemder. Ten aanzien van haar man golden heel andere regels. Hij speelde veel met de kinderen, maar had praktisch geen deel aan hun materiële verzorging, ondanks het feit dat ook hij geen volledige werkkring had. Maar dat verwachtte zij ook niet van hem: "Hij was al een hele goede vader(...)voor die tijd. Maar een goede moeder, dat was heel iets anders".

Voor een goede moeder in die tijd golden vooral, zo blijkt uit de brieven en interviews, de criteria van de voortdurende aanwezigheid, van toezicht en degelijke zorg voor hun kinderen als maatstaven. In de brieven gebruiken opmerkelijk veel vrouwen spontaan dezelfde formuleringen. Hun kinderen zijn

nooit sleutelkinderen geworden en ze zijn allemaal goed terecht gekomen. De studies en beroepen worden daarbij vermeld. Deze vrouwen zochten net zolang tot ze werk in de naaste omgeving van hun huis vonden of werkzaamheden die op dermate flexibele tijden vervuld konden worden, dat ze thuis waren na schooltijd. Hoezeer louter aanwezigheid als eis gold, blijkt uit verhalen van degenen die een winkel aan huis hadden. Ofschoon zij daadwerkelijk dikwijls minder tijd aan hun kinderen besteedden, was hun werk gelegitimeerd. In de woorden van een eigenares van een serviezenzaak: "Maar ik werkte toch binnenshuis, ik was wel bij de kinderen".

Heersende ideaalbeelden lieten vrouwen, zonder dat zij zich dat zelf realiseerden, weinig andere keuzes dan die welke binnen die moraal geïncorporeerd konden worden. De ernstige opvatting van hun plichten met name als moeder is vermoedelijk een van de belangrijkste mechanismen geweest waardoor het zicht op alternatieven belemmerd werd.

De vrouwen die zich bewust dan wel onbewust onttrokken aan hun voor de hand liggende levensloopbaan, of uit noodzaak gedwongen waren dit te doen (door het lage loon van de echtgenoot, door zijn ziekte of overlijden) botsten herhaaldelijk op grenzen in de vorm van geschreven en ongeschreven regels ten aanzien van gehuwde vrouwen. Of zij pleegden roofofbouw op zichzelf door buitenshuis te gaan werken zonder veel hulp op het werkterrein binnenshuis te kunnen bedingen.

In het bovenstaande heb ik laten zien hoe enkelingen - tegen de stroom in - tornden aan de traditionele arbeidsverdeling. Zij vormden de voorbode van een algemener gevoel van onbehagen dat zich korte tijd later op grotere schaal zou manifesteren (vgl. Friedan 1963 en Smit 1968). De weerklank die het boek van Friedan en in Nederland het artikel van Joke Smit vonden, maakt het bestaan van een daaraanvoorafgaand onomstreden ideaal van harmo-nieuze ongelijkheid in hoge mate onwaarschijnlijk.

3. Het drie-generatiemodel

Eigenlijk is het drie-generatiemodel, geponeerd door inleider Elias, een theoretische verwoording van losse toespelingen op verschillen tussen twee generaties door Van Stolk en Wouters. Zij volstaan ermee uitspraken van enkele oudere vrouwen, voor wie een uitkering geen vanzelfsprekend recht is, te contrasteren met het optimisme van jonge arbeidervrouwen ten aanzien van hun levensonderhoud middels een bijstandsuitkering.

Slechts uit de beschrijving van de periode waarin de oudere vrouwen opgroeiden, waarin de 'steun' een gunst was, valt op te maken dat het hier moet gaan om vrouwen van dezelfde generatie als in mijn onderzoek. Het ontbreken van precieze tijdsaanduidingen maakt dat de intergenerationele vergelijkingen van Van Stolk en Wouters ondoorzichtig en door hun vaagheid oncontroleerbaar worden. Desondanks biedt het model van Elias, toegepast op mijn oudere en jongere generatie een uitdagend perspectief. Het model vertoont alleen het euvel van een redenatie gebaseerd op het denken in tegenstellingen: de positie van vrouwen verbetert of verslechtert; mannen schikken in of houden vast aan hun rechten, etcetera. Binnen een dergelijk denkkader is minder plaats voor het bestaan van continuïteit naast verandering.

In het voorgaande heb ik geprobeerd te laten zien dat bij de oudere generatie meer latente onvrede bestond dan Van Stolk en Wouters tot uitdrukking brachten en dat de wens tot meer greep op het eigen leven wel degelijk aanwezig was. Het contrast tussen de oudere en jongere generatie vrouwen wordt daardoor mijns inziens te groot. Dit temeer daar ik ook ten aanzien van de typering van de jongere generatie mijn twijfels heb. Zowel Elias als Van Stolk en Wouters zijn wel erg optimistisch over de richting waarin veranderingen zich voltrekken en het tempo waarin dat gebeurt.

Elias stelt dat de tweede generatie al veel minder strijd op het interne front hoeft te voeren, dit in tegenstelling tot de eerste generatie die nog onvoorwaardelijk instemde met hun onderschikking.

Die afname van innerlijke strijd komt me hoogst onwaarschijnlijk voor. Juist in dit opzicht vindt, voorzover ik dat op basis van mijn vooronderzoek kan beoordelen, bij de jongere generatie een ware worsteling plaats.

Deze generatie kenmerkt zich door bewuste en vaak zorgelijke planning op alle levensterreinen. Sommigen stellen bewust het krijgen van kinderen uit om eerst in hun werk vaste voet aan de grond te krijgen. Een aantal bedingen bij voorbaat bij hun echtgenoot dat deze ook deel heeft aan de opvoeding en stellen dit zelfs als voorwaarde om aan kinderen te beginnen. Kinderloosheid is een nieuwe optie geworden, maar wel een die tot eindeloos wikken en wegen leidt, omdat de koppeling van kinderen aan een bestendige relatie nog maar weinig aan vanzelfsprekendheid heeft ingeboet.

Ook het grotere scala aan keuzemogelijkheden met betrekking tot kinderopvang, gecombineerd met nieuwe opvoedingsidealen, levert innerlijke strijd op. Waar de oudere generatie het voornamelijk met hulp van familie en burens moest doen, kunnen jongeren althans in principe kiezen uit verschillende vormen van kinderopvang die verschillende soorten verplichtingen met zich meebrengen: meer persoonlijke verplichtingen als het gaat om inschakeling van familie, burens of vrienden; meer onpersoonlijke, geldelijke verplichtingen als het gaat om oppas thuis of een crèche. Er wordt nu meer bij nagedacht wat het betekent om van bekenden afhankelijk te zijn op dit gebied. Familie- of burenhulp wordt niet langer gezien als uitvloeisel van vanzelfsprekende saamhorigheid en wederzijdse hulpverlening. Ook de mogelijkheid dat dergelijke diensten leiden tot een greep op hun leven zien deze vrouwen onder ogen. Betaalde hulp en crèches blijven daarentegen voor velen weer twijfelachtig. Toenemende kennis van kinderpsychologie en daaruit voortvloeiende bewuste opvoedingsidealen hebben in dit opzicht hun sporen nagelaten.

Bij deze generatie vrouwen trof ik ook vaker de verwachting of althans de wens aan werk en ouderschap te verdelen over de partners, of de wens om volledig te blijven werken en het ouderschap

voor een deel uit te besteden. Dit heeft te maken met de grotere nadruk die er op het individu en individuele ontplooiing is komen te liggen en wellicht ook met het uitstralingseffect van het gedachtengoed van de vrouwenbeweging. Vrouwen vergelijken zich niet langer alleen met andere vrouwen om te concluderen dat ze het nog goed getroffen hebben. Ze vergelijken zich nu ook met mannen en vooral met hun eigen man, en eisen een gelijk aandeel op tal van terreinen. Meer vrouwen neigen, althans verstandelijk gezien, ertoe een grotere gelijkheid in de taakverdeling als recht te zien en niet langer als gunst, ofschoon in sommige interviews met vrouwen uit de jongere generatie de bereidheid en medewerking van de partner zo de hemel ingeprezen werd dat dit 'recht' nog allesbehalve vanzelfsprekend lijkt.

Het bewustzijn van de onrechtvaardigheid dat mannen 'kunnen voortgaan op de ingeslagen weg' zoals één van de vrouwen het uitdrukte, als er geen strijd geleverd wordt voor een eerlijker verdeling van werk en ouderschap, maakt dat er relaties ontstaan, waar je haast zou kunnen spreken van 'disharmonieuze gelijkheid' oftewel geforceerde gelijkheid die niet door beide partners in gelijke mate gedragen wordt.

Het op zich gerechtvaardigde ideaalbeeld van een gelijkere verdeling van werk en ouderschap brengt vooralsnog, nu maatschappelijke voorwaarden daartoe nog steeds onvoldoende zijn, slechts in enkele gevallen meer baten dan kosten met zich mee; namelijk in die gevallen dat er sprake is van werk dat in deeltijd mogelijk is voor beide partners en redelijke flexibele werktijden kent. In andere gevallen levert het een overmatig georganiseerd leven op waarvoor de hoofdverantwoordelijkheid bij de vrouwen blijft berusten. De kosten drukken zich ook uit in een niet aflatende strijd om de mannelijke partner zover te krijgen dat hij in *alles* deelt. Niet langer vinden vrouwen het al heel wat als hun man kinderen verschoont, wast en aankleedt; hij moet ook uit eigen beweging evenveel koestering en verantwoordelijkheid opbrengen als zijn vrouw. Kortom een toenemend bewustzijn lijkt innerlijke strijd van vrouwen juist te verhevigen zolang oude waarden niet in eenzelfde tempo verdwijnen.

Een treffend voorbeeld van een voortbestaan van oude naast nieuwe waarden is te vinden in de afwegingen van de geïnterviewde vrouwen rond het verdelen van werk buitenshuis na de komst van het eerste kind. De vrouwen zijn zich maar al te pijnlijk bewust van de nadelige gevolgen die overschakeling op deeltijdarbeid voor de kwaliteit van hun werk en hun toekomstmogelijkheden kan hebben. Niet langer zijn zij zoals de vorige generatie zonder meer bereid om afstand te doen van elke aspiratie op het werkterrein. Uiteindelijk schikken ze zich daar meestal toch in, omdat zij van hun echtgenoot wel voetstoots accepteren dat ook maar iets korter werken zijn carriëre zou schaden. Zij leggen dus verschillende maatstaven aan voor hun eigen werk en dat van hun partner, waarbij het recht op goed werk voor hun man en hun plicht om kinderen een goede verzorging te garanderen, prevaleert.

Dergelijke keuzes worden extra in de hand gewerkt door een structureel gegeven, dat bestaande verhoudingen tussen de seksen weerspiegelt en ook weer bijdraagt tot de reproductie daarvan (vgl. Giddens 1979): 'de asymmetrische partnerkeuze'. Nog steeds is de gemiddelde mannelijke partner ouder en beter opgeleid en verdient hij meer dan zijn wederhelft (Oudijk 1983, p. 50). Het resultaat is een ongelijke uitgangssituatie voor vrouwen en mannen bij aanvang van hun huwelijk/relatie. Het lijkt daardoor voor beide partners legitiem om aan het werk en eventuele carrière van de man voorrang te verlenen.

Voor een afgenomen innerlijke strijd van vrouwen lijken de voorwaarden vooralsnog niet gunstig. Wel is het bewustzijn van onrechtvaardigheid bij vrouwen toegenomen en komen dientengevolge conflicten vaker aan het licht. Nog meer potentiële conflicten blijven echter uit doordat vrouwen nog steeds eerder geneigd zijn zich zelf eerder plichten dan rechten toe te kennen.

Nawoord

Het toepassen van de redeneertrant van Van Stolk en

Wouters op een specifiek onderwerp, arbeidsverdeling in huwelijksrelaties, doen de volgende, met elkaar samenhangende tekortkomingen van hun benadering scherp uitkomen:

1. Hun pretentie om een relatie te leggen tussen 'het persoonlijke' en 'het sociale' maken zij in mijn ogen maar zeer ten dele waar. Deze relatie krijgt slechts vorm in een tweepoligheid individumaatschappij, waarbij de verbindingslijnen daartussen weinig uitgewerkt worden. Waar het het individu betreft, vernauwt het blikveld van de auteurs zich tot het gebied binnen de huwelijksrelatie zelf. De werking van machtsmechanismen die de relatie overstijgen, zoals bijvoorbeeld de moederschapsideologie en de internalisering daarvan door vrouwen, krijgen weinig aandacht, evenmin als de concrete weerstanden die vrouwen buiten het veilige (?) nest ontmoeten. Juist hier laten zij mogelijke verbindingslijnen liggen.

De maatschappelijke kant treedt vooral op in de gedaante van Vadertje Staat en de voorzieningen die vrouwen economisch gezien sterker doen staan. Voor andersoortige verklaringen voor een eventuele verandering in de verhoudingen tussen de seksen is weinig plaats ingeruimd.

2. De kracht waarmee de auteurs zich concentreren op in het oog springende verbanden, heeft tot gevolg dat zij uiterlijke verschijnselen, zoals de ogenschijnlijke harmonie in de verhouding tussen de seksen in de naoorlogse periode op 'face value' nemen en deze als niet meer te verklaren feiten opvatten.

3. De empirische basis van hun onderzoek is wel erg smal in verhouding tot hun verreikende conclusies. Een positieve kant daarvan is misschien dat anderen zoals ik, weinig remming hoeven te voelen gedeeltelijk verwerkte onderzoeksresultaten als tegengif te presenteren. Ik heb dit gedaan, op het gevaar af zelf door een exemplarische werkwijze eenzijdige nadrukken te leggen.

4. Hun gebrek aan bescheidenheid leidt tot een geschiedschrijving met forse pennestreken; inspi-

rerend, maar ook chargerend totdat een schril contrast ontstaat tussen het gelijkheidsstreven van hedendaagse vrouwen en de onderdanigheid van vrouwen in de 'dark ages' voorafgaande aan de Bijstandsvoorzieningen.

Noot 1 Voor dit artikel is gebruik gemaakt van het verslag van het vooronderzoek 'Twee generaties ver-geleken', geschreven door Hilde Vervaat, Tineke van der Weij en Karen Wuertz.

Literatuur

- Almelo, G.C., "De werkende gehuwde vrouw in 1962". *CBS Maandschrift* 61 (1966), pp. 1273-1280
- Bervoets, L., Recensie Vrouwen in Tweestrijd. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 21, jrg. 6 (1985), nr. 1, pp. 124-126
- Blok, E., *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*. Nijmegen 1978
- Buitendijk-Mulder, D., "Arbeidstijdverlenging voor de gehuwde vrouw". *Sociaal Maandblad Arbeid* 17 (1962), pp. 6-16
- Buitendijk-Mulder, D., "Emancipatie van man en vrouw". *Evangelie en Maatschappij* 19 (1966), pp. 125-138
- Friedan, B., *The feminine mystique*. New York 1961
- Giddens, A., *Central problems in social theory*. 1979
- Goedhart, A.L., "Vrouwenarbeid". *Sociaal Maandblad Arbeid* 12 (1957), pp. 752-761 en 13 (1958), pp. 33-41
- Grunell, M., *Thuis in de jaren vijftig*. Amsterdam 1985
- Hilte, A.J.M., "De beroepsarbeid van gehuwde vrouwen in Nederland". *CBS Maandschrift* 60 (1965), pp. 1323-1332
- Kapteyn, P., *Taboe, macht en moraal in Nederland*. Amsterdam 1980
- Knook, A.L.C., "Plicht, recht of privilege". *Beroepskeuze* 13 (1966), pp. 152-162
- Komter, A.E., *De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen vrouwen en mannen*. Dissertatie Leiden 1985
- Meyer, J.L., *Sekse als organisatieprincipe: veranderende normen in de a-symmetrische machtsrelatie tussen mannen en vrouwen*. Dissertatie Amsterdam 1983
- Oudijk, C., *Sociale Atlas van de vrouw*. Den Haag 1983
- Rijswijk-Clerkx, L.E. van, *Moeders, kinderen en kinderopvang*. Nijmegen 1981
- Schellekens-Ligthart, A.J., *Buitenshuis werkende vrouwen, huishoudelijke en financiële problemen*. Den Haag 1957
- Schellekens-Ligthart, A.J., *Nadere verkenningen ten aanzien*

van de problematiek van de buitenshuis werkende vrouw.
Den Haag 1962

Schrijvers, J., *Mothers for life. Motherhood and marginalizatic in the North Central province of Sri Lanka.* Dissertatie Delft 1985

Schuyt, C.J.M., "Rechtvaardigheid en effectiviteit in de verdeling van levenskansen". In: C.J.M. Schuyt, *Tussen macht en moraal: Over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie.* Alphen a/d Rijn 1983

Smit, J., "Het onbehagen bij de vrouw" (1968). Opgenomen in: *Er is een land waar vrouwen willen wonen.* Amsterdam 1984

Stolk, B. van en C. Wouters, *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis.* Deventer 1983

Stolk, B. van, "Verlaten mannen, angsten, eigenwaarde en inschikking". *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 7/8 (1984)

Veld-Langeveld, H. in 't, *Vrouw, beroep, maatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie.* Utrecht 1969